

Wprowadzenie

Dziecko opanowuje mowę ojczystą dzięki zanurzeniu w języku. Już w pierwszych miesiącach życia poznaje specyficzną melodię rodzimego języka, charakterystyczne dla niego dźwięki. Proces opanowywania języka trwa wiele lat – można powiedzieć, że przez całe życie jednostka rozwija i doskonali swoje kompetencje językowe. Za szczególnie istotne dla kształtowania się jednostkowej umiejętności operowania słowem uznaje się jednak wczesne relacje z najbliższymi. Dla doskonalenia kompetencji językowych ważne są również późniejsze kontakty z rówieśnikami, uczestnictwo w procesie edukacji przedszkolnej, a następnie szkolnej oraz dostęp do mediów i kreowanego przez nie świata wirtualnego (posługującego się w równej mierze obrazem, dźwiękiem i słowem). Znaczącą rolę odgrywa też kontakt z literaturą, różnymi jej odmianami, światem sztuki oraz szeroko rozumianą kulturą.

Aby dziecko mogło opanować język, konieczne są nie tylko jego wrodzone dyspozycje, ale przede wszystkim środowisko wrażliwe na jego potrzeby i odpowiednio stymulujące jego rozwój. Osoby z najbliższego otoczenia jednostki w okresie wczesnego, średniego i późnego dzieciństwa mogą w sposób celowy, zaplanowany i przemyślany oddziaływać na rozwój jej umiejętności językowych. Ważna w tym procesie jest wiedza na temat specyfiki rozwoju dziecka, jego sposobu postrzegania i ujmowania otaczającego świata za pomocą niezwykłego narzędzia, jakim jest język. Ta wiedza oraz umiejętność jej praktycznego wykorzystania jest szczególnie pomocna specjalistom, tj. nauczycielom pracującym z dziećmi w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Pedagodzy w zaplanowany sposób otwierają przed dzieckiem fascynujący świat języka ojczystego, towarzyszą mu w konstruowaniu osobistej wiedzy językowej, umiejętności językowych oraz gromadzeniu doświadczeń związanych z użyciem języka w różnych sytuacjach komunikacyjnych. W codziennej komunikacji – na co wskazuje Małgorzata Dagieli – użytkownicy języka „rzadko posługują się pojedynczymi wyrazami, chociaż jest to naturalne i zgodne z normą użytkową. Najczęściej budują zestroje wyrazów, łączą je w związki

składniowe, budując teksty” (Dagiel 2011a, s. 29). Szczególną formą wyrażania są funkcjonujące w każdym języku stałe połączenia wyrazów zwane związkami frazeologicznymi. Umiejętność praktycznego użycia frazeologizmu opanowujemy niejako przy okazji, w trakcie relacji społecznych, przyswajamy w wyniku procesu socjalizacji, podczas zdobywania umiejętności operowania językiem jako narzędziem porozumiewania się. Stosujemy je w codziennych sytuacjach niemal mechanicznie, czasem nie zdając sobie nawet sprawy z tego, co one oznaczają w warstwie dosłownej i metaforycznej. Związki frazeologiczne rzadko stają się przedmiotem refleksji użytkowników języka. Rzadko też podejmuje się namysł nad tym, jak rozumieją je dzieci, które dopiero język poznają, dla których język bywa zadziwiający, czasem zabawny, a niekiedy sprawiający trudność, czego wyrazem są ich komunikaty kierowane w stronę dorosłych: „Bo ja nie umiem tak mówić po dorosłemu”, „Dlaczego niektórzy ludzie tak nieładnie mówią?”, „Co to znaczy stanąć na wysokości zadania, czy to znaczy, że ktoś stanął na zadaniu w szkole?”.

W obszarze dziecięcego zainteresowania językiem uważny obserwator może dostrzec zaciekawienie stałymi związkami frazeologicznymi, które stanowią element języka figuratywnego. To zainteresowanie może prowadzić do chęci powtarzania i coraz bardziej świadomego korzystania z niezwykle bogatego zasobu związków frazeologicznych. Helena Synowiec uważa, że „zasób frazeologizmów utrwalony w pamięci uczniów oraz umiejętność korzystania z tego zasobu w różnych sytuacjach komunikacyjnych decyduje o sprawności językowej nadawczej i odbiorczej” (Synowiec 2004, s. 147). M. Dagiel dodaje, że ich znajomość pozwala dzieciom na lepsze rozumienie przekazów kulturowych w postaci tekstów literackich odwołujących się do frazeologii zaczerpniętej z różnych źródeł, np. z Biblii (Dagiel 2011a, s. 40), co jest niezwykle ważne dla dalszego obcowania z literaturą piękną.

Wcześniejsze badania dotyczące rozumienia przez dzieci związków frazeologicznych, prowadzone przez różnych badaczy (np. Boniecka 2010; Dagiel 2011a, 2011b; Synowiec 2004; Kuszak 2011a), wskazują na różny stopień zrozumienia przez dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym wybranych frazeologizmów powszechnie funkcjonujących w języku. Dowodzą jednak, że pewne związki wyrazowe są lepiej identyfikowane przez dzieci, podczas gdy pośredniego sensu innych (mniej powszechnych w codziennej komunikacji) nie potrafią one uchwycić. Według Barbary Bonieckiej „należy odróżnić frazeologizmy, których dziecko używa, nie będąc o nie pytany, nieświadomym ich stosowania, wypływające z rozmowy przy okazji, od frazeologizmów użytych metatekstowo, których rozumienia ma dziecko dopiero podać” (Boniecka 2010, s. 93). Stwierdzono bowiem, że dziecko wcześniej potrafi właściwie użyć określonego związku, niż zinterpretować jego znaczenie. Już w okresie przedszkolnym „dzieci rozpoznają tak znaczenia dosłowne,

jak i przenośne, i potrafią je błyskotliwie, inteligentnie użyć” (Boniecka 2010, s. 94). Z kolei badania dotyczące aspektu metatekstowego ukazują zmiany rozwojowe zmierzające ku coraz lepszemu ich identyfikowaniu i bardziej precyzyjnemu interpretowaniu w kolejnych latach późnego dzieciństwa, co wiąże się z rozwojem kompetencji komunikacyjnych uczniów (Kuszek 2011a). Szczególną rolę, sprzyjającą rozwojowi umiejętności rozumienia frazeologizmów, można więc przypisać popartej głębszą refleksją, zaplanowanej edukacji językowej na poziomie przedszkola, klas młodszych, a następnie systematycznie kontynuowanej w starszych klasach szkoły podstawowej i gimnazjum. W trakcie edukacji szkolnej dzieci uczą się interpretować treści zawarte w związkach frazeologicznych w wyniku celowego kontaktu z literaturą (Kuszek 2011a), zarówno z klasyką poezji i prozy dla dzieci i młodzieży, jak też z nowszymi dziełami współczesnych autorów, którzy operują utrwalonymi w języku, nowymi potocznymi i artystycznymi związkami frazeologicznymi, a także pięknymi, oryginalnymi metaforami. W literaturze metodycznej przeznaczonej dla nauczycieli podkreśla się, że ćwiczenia frazeologiczne w klasach młodszych, a później starszych służą przede wszystkim wzbogacaniu leksyki i pozwalają dziecku na poszukiwanie właściwej formy dla treści, które zamierza wyrazić. Uczniowie uczą się odszyfrowywać ich znaczenia i przekonują się, że „nie są one sumą znaczeń poszczególnych składników związku frazeologicznego” (Synowiec 2004, s. 148), ale funkcjonując jako jedno pojęcie, zyskują nowe znaczenie. Jednak „dzieci nie zawsze są dość motywowane w tym zakresie przez szkołę” (Puzynina 2011, s. 207).

Celem niniejszej książki jest zwrócenie uwagi na bogactwo związków frazeologicznych występujących w języku, ich interesujący i inspirujący źródło. Stanowi ona próbę opisanie dziecięcych umiejętności metatekstowego ujmowania znaczenia związków frazeologicznych mających różną tradycję użycia, odwołujących się do prostego rozumowania, ale też wymagających dysponowania i operowania wiedzą językową, szerzej rozumianą kompetencją komunikacyjną i ogólną wiedzą o świecie. Jednostki w okresie średniego i późnego dzieciństwa poproszono o dokonanie interpretacji kilkunastu frazeologizmów o różnym stopniu trudności, które zostały ujęte w kilka grup tematycznych. Spośród ogromnego bogactwa związków frazeologicznych funkcjonujących w polszczyźnie wybrano frazeologizmy odnoszące się do rodziny, humoru, szkoły i uczenia się, a także do języka i świata. Wybór poddyktowany był, po pierwsze, chęcią zróżnicowania tematyki, po drugie, zamiarem sięgnięcia do zagadnień bliskich dziecku i dla niego interesujących, które zostały ujęte w postaci utrwalonych w tradycji językowej powiedzeń. Tematyka frazeologizmów miała w moim zamyśle skłonić rozmówców do formułowania na ich temat swobodnych wypowiedzi. Materiał badawczy gromadzono w trakcie indywidualnych rozmów z dziećmi. Dzięki temu

możliwe było opisanie związków frazeologicznych z perspektywy dziecka, która – jak się okazuje – często jest odległa od perspektywy dorosłego i przez to może być dla dojrzałego użytkownika zaskakująca, ale jednocześnie niezwykle inspirująca. Opracowanie pokazuje nie tylko to, w jaki sposób dzieci interpretują wybrane związki frazeologiczne, ale też w jakim stopniu potrafią je odzwierciedlić za pomocą języka.

Dodatkowo rozdział X książki poświęcono interpretacjom związków frazeologicznych dokonanych przez dorosłych, co pozwoliło pokazać, że pewne określenia powszechnie funkcjonujące w języku stosujemy intuicyjnie, zwykle nie dokonując nad nimi namysłu. Do świadomej interpretacji stymulują dorosłych dopiero dociekliwe pytania dzieci. Ponieważ źródłostów części związków frazeologicznych jest związany z odległymi okresami historycznymi, trudno je współczesnemu odbiorcy wyjaśnić, gdyż rzadko sięga on do słownika etymologicznego. Szczególną trudność sprawia też dorosłemu wyjaśnienie znaczenia zawartego w związku frazeologicznym młodemu partnerowi rozmowy, który ma jeszcze niewielkie doświadczenie językowe i wiedzę o rzeczywistości społecznej, przyrodniczej, historycznej czy politycznej, a także niski poziom (z racji wieku i skromnego doświadczenia) sprawności językowej.

Kluczem do zrozumienia frazeologizmów zarówno przez dzieci, jak i dorosłych mogą być teksty utworów literatury dziecięcej. Tam też poszukują inspiracji. Zgłębianie tekstów poezji i prozy mniej i bardziej znanych autorów piszących dla dzieci pozwoliło mi stworzyć zbiór utworów literackich „najeżonych” frazeologizmami. Zawarte w ostatnim rozdziale wybrane fragmenty twórczości rodzimych (ale nie tylko) pisarzy i poetów, a także propozycje ich wykorzystania w pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym (oraz zawarty w aneksie wybór związków frazeologicznych) mają zachęcić nauczycieli, rodziców i studentów kierunków pedagogicznych do zgłębiania tajników języka polskiego, rodzimej tradycji i kultury, jak również wykorzystywania tej wiedzy w pracy z najmłodszymi użytkownikami języka w atrakcyjnej i przystępnej dla nich formie. Odkrywanie wspólnie z dziećmi bogatego świata stałych połączeń wyrazowych może być niezwykle przygodą zarówno dla młodszych, jak i starszych użytkowników języka. Zaś inspirowane przez kontakt z literaturą twórcze rozmowy będą stanowiły warunek rozwijania samego języka, stymulować rozwój myślenia o języku, co jest ważne „nie tylko dla samego języka, językowego obrazu świata człowieka. Jest ono [...] bardzo istotne dla kształtowania ogólnie twórczego intelektu, twórczej osobowości człowieka” (Puzynina 2011, s. 206).